

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA ANLAYIŞININ EKONOMİK BOYUTUNA EKOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Selim KILIÇ*

Özet

İnsan ve doğa arasındaki ilişki Aydınlanma Dönemi ile birlikte hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Ancak bu değişim, yoğun kaynak kullanımına dayalı bir ekonomik yapıyı öngördüğünden dolayı, çevre bundan büyük ölçüde zarar görmüştür. Bu ekonomik anlayışın doğal yapıda yol açtığı tahribat sadece bitki ve hayvanlara değil, insanlara da büyük zarar vermektedir. Ortaya çıkan bu olumsuz tablo üzerine, mevcut üretim anlayışını sorgulayan ve bunun değiştirilmesi gerektiğini dile getiren düşünceler ortaya konmaya başlamıştır. Bu düşünceler içinde isminden en çok söz ettiren sürdürülebilir kalkınma anlayışı olmuştur. Ancak sürdürülebilir kalkınma anlayışı kendisini somutlaştıracak nitelikte çok sınırlı bir gelişme gösterebilmiştir. Çevrenin kirlenmesine yol açan en önemli neden ekonomik faaliyetler olmasına karşın, sürdürülebilir kalkınmanın bu konuda ortaya koyduğu modeller ya sınırlı olmuştur ya da etkisiz kalmıştır. Sürdürülebilir kalkınma mevcut ekonominin *büyüme, tüketim, fayda-maliyet, rekabet* gibi temel yapılarında esaslı bir değişiklik öngörmemektedir. Bu durum sürdürülebilir kalkınma anlayışının en zayıf halkasını oluşturmaktadır. 1980 sonrası gelişen küreselleşme süreciyle piyasa ekonomisinin dünya genlinde yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte, sürdürülebilir kalkınma anlayışının uygulanabilirliği konusundaki kuşku daha da artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Sürdürülebilir Kalkınma, Çevre Sorunları, Piyasa Ekonomisi

AN ECOLOGICAL APPROACH TO THE ECONOMIC DIMENSION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT CONCEPT

Abstract

The relationship between human being and nature together with the Enlightenment has been a rapid process of change. Because of this change required by an economic structure based on intensive use of resources, the environment is damaged on a large scale. The devastation on nature is caused by this economic understanding get harm not only plants and animals, but also people. On the negative statements coming out of this, the existing production concept was suggested to be questioned and replaced. Concept of sustainable development has been prominent in the thinking of these considerations. However, sustainable development has evolved at a rate of a very limited and expansion of the concept of sustainable development has been slow. Although existing in the world dominant economic models is sources of environmental problems, there are neither

* Doç. Dr., Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi., Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, selimkl@gmail.com

proposed fundamental changes nor implemented any recommendations. There is no claim that a significant change in the understanding of growth, consumption, cost-benefit, competition by the view of sustainable development. This condition is the weakest link of the concept of sustainable development. Developed after 1980 with the beginning of the process of globalization of the market economy to spread throughout the world, suspicions about the applicability of the concept of sustainable development has increased.

Keywords: Development, Sustainable Development, Environmental Issues, The Market Economy

1. Giriş

Dünya toplumları sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan birbirine benzediği gibi, pek çok açıdan farklı özellikler de göstermektedir. Dünya toplumlarının mevcut yapıları, ekonomik ve çevre açısından değerlendirildiğinde birbirine zıt sayılabilecek özelliklerinin daha çok olduğu dikkati çekmektedir. Çevrenin korunması açısından toplumların içinde buldukları konumları temelde iki gruba ayırabiliriz: Bir yanda dünya genelinde hızla azalan ormanlar, kirlenen su kaynakları, eriyen buzullar, çölleşen topraklar gibi insan kaynaklı doğal afetlere maruz kalan ve bu afetlerin tehdidi altında yaşam mücadelesi veren insanlar. Üstelik bunların büyük çoğunluğu açlık ve yoksulluk sorunları ile karşı karşıyadır. Diğer yanda ise yaşanan bütün bu sosyal, ekonomik ve çevresel sorunlara rağmen, sahip oldukları yüksek yaşam standartlarını korumaya çalışan insanlardan oluşan başka bir grup yer almaktadır. Diğer bir ifade ile dünya toplumları gerek ulusal gerekse uluslar arası düzeyde sert bir sosyo-ekonomik ayrışma içinde bulunmaktadır.

Günümüzde gerek ülkeler arasında gerekse ülkelerin kendi içinde gözlenen gelir dağılımı dengesizlikleri bu ayrışmanın arttığı en somut göstergesidir. Bu durum kaçınılmaz olarak hem ülkeler arasında hem de yurttaşlar arasında sık sık gerginliklere yol açmaktadır. Aslında bugün ülkeler arasında yaşanan savaşların birçoğunun gerçek nedeni, kaynak paylaşımından ortaya çıkan anlaşmazlıklardır. Aynı şekilde ülke içinde ortaya çıkan gelirin paylaşılmasında yaşanan sorunlar, ülke içinde iç karışıklıklara ya da başka politik sorunlara da neden olabilmektedir. Çoğu zaman gelirin paylaşımında yaşanan bu çarpıklıklar etnik, dinsel, bölgesel sorunlarla birleşerek hem toplumlar hem de çevre için daha yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Ulusal gelirin paylaşımı sorunu hemen her ülkede görülmesine rağmen insanların vermiş olduğu tepkiler buldukları ülkenin sosyo-ekonomik koşullarına göre farklılaşmaktadır. Genel olarak tepkiler, zengin ülkelerde daha yumuşak bir şekilde kendisini gösterirken, fakir ülkelerde görece daha sert bir hale gelebilmektedir. Örneğin ABD’de, son dönemlerde artan gelir dağılımındaki çarpıklık “Wall Street’i işgal et” sloganı eşliğinde, daha demokratik bir şekilde dile getirilirken; Ortadoğu ülkelerindeki toplumsal tepkiler, ABD’deki protestolarla kıyaslanamayacak düzeyde şiddete ve kanlı protestolara dönüşmüştür. Diğer yandan zaman zaman zengin ülkelerde de sosyal ve ekonomik farklılıklara dayalı dışlanmışlık duygusu nedeniyle verilen tepkiler, Fransa ve Belçika’da gözlediğimiz üzere araba yakma eylemi gibi şiddet eylemlerine dönüşebilmektedir. Böyle bir sosyo-ekonomik yapı içerisinde çevrenin korunması sorununun nasıl bir çerçevede ele alınacağı, henüz adaletli paylaşım sorunu çözülmemişken belirsizliğini korumaktadır.

Dünya genelinde gerek uluslararası alanda gerekse ulusal alanda yaşanan bütün sorunların ve gerginliklerin temelinde, ya kaynakların ya da gelirin paylaşımında yaşanan anlaşmazlıkların olduğu söylenebilir. Başta enerji, su, toprak gibi kaynakların paylaşımından doğan sorunlar yaşanmaktadır. Bu gerginlikler sadece uluslararası düzeyde değil, ulusal bir sorun olarak da sık sık kendini göstermektedir. İkinci bir sorun, mevcut doğal kaynakların sosyal ve ekonomik yapıyı destekleme kapasitesinin nasıl korunacağıdır. Çünkü doğal kaynaklar korunmadığı sürece, adil bir paylaşım düzeninden bahsedilemez. Bütün bu sorunlara karşın yine de dünya genelinde üretim ve tüketim sürekli olarak artmaktadır. 2008 yılında dünya çapında üretilen GSMH'nin 60 trilyon dolar'ın üzerinde gerçekleşmesi doğanın korunması konusunda büyük sıkıntılar yaşamakta olduğumuzu göstermektedir. Gerçekten dünya genelinde bu büyüklükte bir üretimin ne kadar sürdürülebilir olabileceği sorusunu bütün ülkelerin ve toplumların kendisine sorması gerekir.

Mevcut üretim sistemlerindeki anlayışın, tamamen insan merkezli kaygılarla biçimlenmesi nedeniyle, dünyadaki kaynakların bu yükü kaldıramayacağı konusunda görüşler aslında daha 1800'lerin sonlarına doğru dile getirilmeye başlanmıştır¹. Ancak bu görüşler, o günden bugüne kadar pek çok bilimsel veriyle desteklenmesine karşın, sorunu çözebilecek bir adım atılamamıştır. Piyasa ekonomisi içinde bu yönde atılmış önemli adımlardan biri olarak gösterilen gelişmelerden biri kuşkusuz *sürdürülebilir kalkınma* yaklaşımıdır. Sürdürülebilir kalkınma düşüncesinin kökleri 19. yüzyıla dayandırılabilmeyle birlikte, kavramın adını dünya çapında duyurabilmesi için 1987 yılında yayınlanan Bruntland Raporu'nun beklenmesi gerekmiştir.

Bugün içinde yaşadığımız mevcut ekonomik sistemler yaşanan çevre sorunlarının asıl sorumlusudur. Bu sistemler birçok canlı türünün ortadan kalkmasına yol açarak canlı yaşamı tehdit etmeye başlamıştır. Toprak, hava, su, iklim, biyolojik çeşitlilik gibi çevresel değerler yapılan üretime ve tüketime bağlı olarak büyük zararlar görmektedir. Bütün bu çevresel bozulmaların arkasında yatan en önemli unsurun, çevreyle uyumlu olmayan ekonomik politikalar olduğu artık kabul edilmiştir. Bu ekonomiler içerisinde çevreyi tahribat konusunda en öne çıkan kapitalist ekonomilerdir. Bu çalışmanın amacı, piyasa ekonomisi içerisinde çevre sorunlarına çözüm olarak sunulan; ekonomi, çevre ve toplum temelinde inşa edilmeye çalışılan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ekonomik boyutunun irdelemesidir.

2. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Kavramın Temel İlkeleri

Sürdürülebilir kalkınma “sürdürülebilir” ve “kalkınma” kelimelerinden oluşan bir kavramdır. Sürdürülebilir kelimesine en yakın kavram olarak, Türk Dil Kurumu'ndaki Türkçe Sözlüklerde “sürdürmek” kelimesi bulunmaktadır. Sözlükte sürdürmek kelimesinin ikinci anlamı, “*devam ettirmek*” ve üçüncü anlamı da “*bir durumun bir şeyin sürmesini sağlamak*” olarak belirtilmiştir. Bu bağlamda sürdürmekten türetilen ve sürdürülemez kelimesinin karşıtı olarak kullanılan “sürdürülebilir” kelimesi, var olan durumun korunması ya da devam ettirilmesi anlamına gelmektedir. Kavramın diğer bir kelimesi olan

¹ Nükhet Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Y., 2009, s.14.

“kalkınma” ise, Büyük Türkçe Sözlükte, “*bir ekonomide halkın değer yarguları, dünya görüşü ile tüketim ve davranış kalıplarındaki değişimleri içerecek biçimde toplumsal ve kurumsal yapıda dönüşüme yol açan büyüme*” olarak tanımlanmıştır². Diğer bir tanımla kalkınma bir toplumun sosyal, ekonomik, kültürel olmak üzere her alanda ilerlemesini ifade etmektedir. Kavramda dikkati çeken unsurlar toplumsal alanda, ekonomide değişim ve en önemlisi de ekonomide büyümedir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı bu kavramlar çerçevesinde değerlendirildiğinde kalkınmanın devam etmesi, büyümenin sürdürülmesi gibi anlamlara gelmektedir. Kavramın İngilizce karşılığı olan “Sustainable development” da sürdürülebilir kalkınma kavramına karşılık olarak kullanılmaktadır. Ancak, bu kalkınmanın niteliksel açıdan bir farklılaşmaya tabi tutularak devam ettirilebilir olanının tercih edilmesi gerektiğinin de vurgulanmakta olduğunu belirtmek gerekir. Aslında sürdürülebilir kalkınma, belirli varsayımlar üzerinde inşa edilen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu varsayımların neler olduğunu şu şekilde açıklayabiliriz:

1. Bazı kalkınma yaklaşımları sürdürülebilir, bazıları sürdürülemez niteliktedir.
2. Bugüne kadar uygulanan kalkınma yaklaşımlarının hepsi de sürdürülemez niteliktedir.
3. Bütün dünya toplumları mevcut kalkınma yaklaşımlarını sürdürülebilir olanla değiştirmek zorundadır.
4. Yeni kalkınma yaklaşımları eski kalkınma yaklaşımları üzerinde inşa edilecektir.

Yukarıda da görüldüğü üzere, sürdürülebilir kalkınmanın ortaya koyduğu varsayımların yeni bir kalkınma yaklaşımı olup olmadığı tartışmalıdır. Sürdürülebilir kalkınma kavramına yöneltilen en önemli eleştiri, mevcut ekonomik ilkelerin bu yeni yaklaşım içerisinde de bir şekilde yer alacak olmasıdır. Çünkü bu yeni sistemin, ekonomi-çevre ilişkisinde köklü bir değişimi mi, yoksa daha yumuşak bir dönüşümü mü ifade ettiği konusunda henüz bir uzlaşma sağlanabilmiş değildir. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının mevcut ekonomik sistemin çevreyle makyajlanmış bir şekli olduğunu ileri süren eleştiriler de bulunmaktadır. Dünya üzerinde çevre sorunları devam ettiği sürece, sürdürülebilirliğin başta kavramsal olmak üzere, daha pek çok açıdan da tartışılmaya devam edeceği anlaşılmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkışında Batı’da çevre-ekonomi arasındaki ilişkinin her geçen gün giderek daha çıkmaz bir yola girmesi etkili olmuştur. Gerek ekonomistlerin gerek çevrecilerin doğanın mevcut ekonomik yapıyı kaldıramayacağı konusundaki görüşlerinin güçlenmesi üzerine, sürdürülebilir bir ekonomi modeli konusunda arayışlar artmıştır. Çünkü hem toplumsal hem de ekonomik süreçlerde en önemli unsur çevredir. Çevrenin üretim üzerinde doğrudan etkileri bulunduğu için, aslında üretimin ne kadar olacağına da karar veren önemli aktör olması gerekir. Diğer bir ifade ile ekonomik sistem, üretim faktörleri (emek, sermaye, doğal kaynaklar ve teknoloji), demografik özellikler ve coğrafi koşullar arasında bir denge kurmak zorundadır³. Ancak ekonomi ile çevre arasında doğrudan bir ilişki olmasına rağmen, salt insan merkezli yaklaşımlar nede-

² TDK, **Büyük Türkçe Sözlük**, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, (08.02.2012)

³ Jorissen, J.; Kopfmüller, J.; Brandl, V.; Paetau, M., *Ein integratives Konzept nachhaltiger Entwicklung*, Technik und Umwelt, FZK 6393, Forschungszentrum Karlsruhe, 1999, s.119.

niyle, bozulan doğal dengenin eski yapısına kavuşturulabilmesi için herhangi bir çözüm bulunabilmiş değildir.

Sürdürülebilir kalkınma üzerinde uzlaşma sağlanamamasının en önemli nedeni, kuşkusuz onun geniş kapsamlı bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır. Sürdürülebilirlik sanılanının aksine sadece ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi anlamına gelmemektedir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı teknik alana olduğu kadar, toplumsal ve kültürel alanlara da yakın bir kavramdır. Çünkü kavram mevcut üretim sistemlerine alternatif olma iddiasında ise, kendi kurumlarını yaratması ve var olan kurumları da kendisine uygun bir şekilde sokması gerekir. Bu durum sürdürülebilir kalkınma kavramının diğer alanlarda çevreyle ilgili olarak ne kadar değişiklik öngördüğü sorusunu akla getirmektedir. Gerçekte sürdürülebilirlik sadece toplumsal alanda *maddi* unsurları içeren bir değişimi öngörmekte, bunun yanı sıra *maddi olmayan* unsurların da değişimini öngörmektedir. Sürdürülebilirliğin maddi olmayan boyutu, daha çok insanın ruhsal dünyası ile ilgili olup, gelecekte insanın çevre ile uyumlu bir ortama hazırlanması için iyimser bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır. Diğer bir ifadeyle sürdürülebilirlik kavramı *sosyo-psikolojik* bir değişimi içermektedir. Bu bağlamda, “*sürdürülebilir kalkınma, dünyanın yaşamasını sağlamak için, ekolojik yönetim ile bilimsel anlayış arasında birliktelik vaat ederek umut yeşertmeye çalışan bir kavramdır*”⁴.

Yukarıda da görüldüğü üzere, sürdürülebilir kalkınma kavramı son derece geniş bir alanı kapsamakta olup bu alanlarda da değişimi öngörmektedir. Bu kadar geniş bir alanda değişim, kaçınılmaz olarak kavramın toplumlar nezdinde farklı şekillerde anlaşılmasına yol açmaktadır. Çünkü her bölge ya da toplulukta değişimin önceliği ve boyutu farklı bir anlama bürünebilmektedir. Oysa sürdürülebilir kalkınma kavramı için değişim, ancak küresel boyutta ve aynı ölçüde olduğu sürece anlamlıdır. Kavramın farklı olarak algılanması ve yorumlanması sorununu, literatür taramalarında da görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma konusunda öngörülen önceliklerin bölgesel ve yerel boyutta farklılaştığı görülmektedir. Bu nedenle, kavramın öngördüğü toplumsal ve ekonomik değişimin boyutlarının ne olduğu ve bunun uygulamaya aktarılıp aktarılamayacağı konusunda tereddütler yaşanmasına neden olmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma konusunda yaşanan diğer bir sorun da toplumsal alandaki değişim konusundadır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı toplumun kimi yapısal unsurlarına dokunmazken kimi unsurlarını da toptan değiştirme iddiasında ve çabasındadır. Bu değişim çabası, kaçınılmaz olarak birçok subjektif düşüncenin sisteme kolayca girmesine olanak sağlamaktadır. Kavramın bu özelliğinden dolayı sürdürülebilirlik anlayışının hem kişiler hem de toplumsal alandaki yapmış olduğu çağrışım da değişmektedir. Diğer bir anlatımla, sürdürülebilir kalkınma kavramı, kimileri için salt sosyal politikalar anlamına gelirken kimileri için salt ekonomik politikalar ya da çevrenin korunması anlamına gelebilmektedir. Ancak bu farklılıklara rağmen bütün sürdürülebilir kalkınma tanımlarının ortak noktası, insanın fizyolojik varlığını, ekonomik potansiyelini koruyabilmek için

⁴ Beck, Silke, “Kassandras Fall: Zur Rolle der Wissenschaft(en) im Falle von globalen Umweltveränderungen”, Die Natur der Natur (Bielefeld: 12-14., Iwt-Paper, Nr: 23), 11.1998, 8-27.

ekoloji, ekonomi ve toplum arasındaki ilişkilerin makul kabul edilebilecek bir dengeye oturtulmasıdır⁵.

Ekoloji, ekonomi ve toplum arasındaki bozulan ilişkilerin yeniden sürdürülebilir bir noktaya getirilmesi için gelecek kuşakların gözetilmesi, çevrenin korunması açısından da bizlere yardımcı bir araç olacaktır. Gelecek kuşakların yaşama şansını artırmak ve korumak, bugünkü ekonomik koşulların düzenlenmesine bağlı olarak yaşam kalitesini iyileştirmek, yoksulluk ve adaletsiz uygulamalarla mücadele etmek, ekonomideki yenilikçi yaklaşımları yeni bir kültürel düzenlemeye tabi tutmak gibi çalışmalarla doğrudan ilgilidir. Yine bu uygulamalarla çevrenin iyileştirilmesi konusunda yapılan yeniden yapılanmalar, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarının ortak paydasıdır⁶. Sürdürülebilir kalkınma kavramındaki ortak hedefler belirlendiğinde özellikle ekonomik alanda *güçlü ve zayıf* olmak üzere iki farklı yönünün bulunduğu görülmektedir. *Güçlü sürdürülebilirlik* yanlılarına göre, sadece yenilenebilir kaynaklar kullanılırsa, ancak o zaman doğal sermaye stokunun gelecek kuşaklar için korunması mümkün olabilir. Diğer bir ifade ile yenilenemez kaynakların kullanılarak doğal sermaye stokunun korunamayacağı savunulmaktadır. *Zayıf sürdürülebilir* yanlıları ise, bugünkü kuşakların doğanın potansiyelinden daha uzun süreli ve yoğun olarak yararlanması halinde ortaya çıkacak olan suni sermaye aracılığı ile faydalı alternatiflerin üretilebileceğini savunmaktadır. Bu potansiyeller aynı zamanda uygun koşulları gelecek kuşaklar için de hazırlayacaktır⁷. Zayıf sürdürülebilir yanlıları doğal kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmasını savunmaktadırlar. Ancak bu yaklaşımın doğaya müdahaleyi insan çıkarı çerçevesinde haklılaştırma çabasından başka bir şey olmadığı söylenebilir.

Sürdürülebilir kalkınma anlayışının hedeflerine ulaşabilmesi için sosyal piyasa ekonomisi olarak kabul edilen mevcut ekonomik ve toplumsal yapı içerisinde kalmak zorunda olduğu ileri sürülmektedir. Sosyal piyasa ekonomisi düşüncesi, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası teorik ve politik alanda uygulama şansını bulmuş, refah ekonomisini ile ilişkili bir kavramdır. Başta Almanya olmak üzere, çeşitli ülkelerde giderek etkinliğini artıran bu anlayışın, sürdürülebilir kalkınma kavramını şekillendirmekte olduğu ileri sürülmektedir. Mevcut ekonomik yapı içerisinde şekillenen sürdürülebilir kalkınma anlayışının ekolojik, ekonomik ve toplumsal temelleri⁸ nasıl değiştireceği temel bir sorun olarak kabul edilmektedir. Buradaki en önemli sorun, sürdürülebilir kalkınma kavramı mı sosyal piyasa ekonomisini şekillendirecek, yoksa sosyal piyasa ekonomisi mi sürdürülebilir kalkınmayı şekillendirecektir. Diğer yandan sosyal piyasa ekonomisi etkisinde kalmış bir sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının da dünyadaki ekolojik dengenin korunmasına ne ölçüde katkı sağlayacağı kuşkuludur.

⁵ Leist, Anton, “Ökologische Gerechtigkeit als bessere Nachhaltigkeit”, **APuZ Aus Politik und Zeitgeschichte**, 24/2007, s.3-10.; Hildebrandt, Eckart, “Die Zukunft der Arbeit in einer nachhaltigen Entwicklung”, in *Der Bürger im Staat* (Heft: 2/98), 1998, s.83-91; Jörisen vd., 1999, s.2.

⁶ Fuentes, Ursula; Kohl, Harald; Müller, Michael, “Die Klimakatastrophe, eine noch aufhaltbare Katastrophe”, **Der Bürger im Staat- Klimawandel und Klimapolitik**, 2008, s.12-17.

⁷ Brunner, Karl-Michael; Geyer, Sonja; Jelenko, Marie; Weiss, Walpurga; Astleithner, Florentina, **Ernährungsalltag im Wandel- Chancen für Nachhaltigkeit**, Springer Verlag, Wien, 2007.

⁸ Hauff, Michael “Von der öko-sozialen zur nachhaltigen Marktwirtschaft”, **Der Bürger im Staat- Klimawandel und Klimapolitik** s.49-56; Brunner vd., 2008, s.2.

3.Sürdürülebilirliğin Ekonomik Boyutunun Eleştirisi

Sürdürülebilirlik kavramı çok boyutlu olmakla birlikte, genel olarak ekonomik, ekolojik ve toplumsal olmak üzere üç temel yapı üzerinden tanımlanmaktadır. Bunlar içerisinde her birinin vazgeçilmez bir yeri olmakla birlikte, kavramın ortaya çıkmasında ekonominin doğa ile zorunlu ilişkisinden kaynaklanan sorunların, diğerlerine göre daha büyük bir rol oynadığını da kabul etmek gerekir. Sürdürülebilirlik aslında ekonomik politikaların çevre üzerine kurmuş olduğu hegemonik politikaların sürdürülemez olduğunun anlaşılması üzerine zorunlu bir değişim ve dönüşümden kaynaklanmıştır. Çünkü ekonomik sistemin ya da sistemlerin varlığını devam ettirebilmesi, çevre ve ekonomi arasındaki ilişkinin kabul edilebilir bir noktada kurulmasına bağlıdır. Gerçekten insanın bilimsel ve teknoloji alanındaki başarıları ne kadar göz kamaştırırsa da doğanın bütün canlı yaşam için vazgeçilmez bir değer olduğu açıktır. Diğer yandan ekonominin gelişmesi için sadece insanın yeteneklerini kullanarak alet-edevattan yararlanması yeterli değildir. Bunların yanında doğal kaynaklara da gereksinim vardır.

Sürdürülebilirlik ilkelerinin ekonomi alanında uygulanmasında yapılması gereken ilk çalışma kuşkusuz doğal kaynaklardan yararlanmanın hangi ilkelere göre yapılacağıdır. Çünkü doğanın bir taşıma kapasitesinin olması nedeniyle, doğaya kaldıramayacağını üzerinde bir yük, yüklenmemesi gerekir. Neumann, bunun için öncelikle yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynakların yeniden düzenlemeye tabi tutulması gerektiğini savunmaktadır. Bütün *yenilenebilir kaynakların* kullanım ilkesi, tıpkı ormanların kendilerini yenileme yeteneğini sürdürmesinde ya da denizlerdeki kaynakların devamlılığını sağlamasında işleyen süreçler gibi olmalıdır. Petrol gibi, *yenilenemeyen kaynaklar* ise, yeni bir düzenleme ile tükenmekte olan kaynaklar arasına alınıp bu yönde geliştirilen ilkeler çerçevesinde kullanılmalıdır. Yenilenemeyen kaynakların yerini yenilenebilir kaynakların alması yönünde yapılan çalışmalara da hız verilmelidir⁹. Jörisen ise, sürdürülebilirlik bakış açısı altında, söz konusu olan ekonomik hedeflerin, kaynakların kullanılmasında bugünkü ve gelecek kuşaklar arasında her hangi bir ayırım yapılmamasını ister. Kuşaklar arasında servet ve gelirlerin paylaşımında genel adalet prensiplerine göre hareket edilmesini, bunu sağlayabilmek için de kapsamlı kriterlerin getirilmesini savunur¹⁰. Sürdürülebilir kalkınma, toplumsal ve ekonomik yapıda köklü değişiklikler önermektedir. Ancak bugün toplumun büyük bir kısmı, gelecek kuşaklar kavramına karşı çıkışını sürdürmektedir. Diğer yandan mevcut hukuk sisteminin, ceninle ilgili birkaç durum dışında tamamen yaşayan kişilerin haklarını düzenlemesi, gelecek kuşakların haklarına korumaya uygun olmadığı şeklinde itirazlara yol açmaktadır.

Doğanın insana kaynak olma özelliği, yanında farklı kullanım olanakları sunması ve ortaya çıkan atıkları geri alması gibi özellikleri ile de ekonomi için vazgeçilmez bir değerdir.

⁹ Neumann, Horst, “**Lokale Agenda 21 Aspekte einer nachhaltigen Entwicklung**”, Politik & Unterricht, (Hrsg.: LpB) (Heft: 4/99), 1999, 3-7.

¹⁰ Kılıç, Selim, “Yeni Toplumsal ve Ekonomik Arayışlar Sürecinde Sürdürülebilir Kalkınma”, **Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 8/2, 2006, s.81-101; Zahrt, Angelika, “Politische Umsetzungsstrategien nachhaltiger Entwicklung”, in *Der Bürger im Staat* (Heft: 2/98), 1998, s.105-108; Jörisen vd., 1999, s.127.

Ancak günümüzün temel sorunu, doğanın bu çok yönlü hizmetlerini insanlara daha ne kadar sunabileceği ve bu sunulan hizmetin sınırlarının ne olduğudur. Bu sorunun doğru olarak cevaplanamaması, insan ve doğa arasındaki ilişkinin bozulması anlamına gelmektedir. Bugün yaşadığımız çevre sorunlarını insan ve doğa arasında bozulan ilişkilerin somut kanıtı olarak kabul etmek gerekir. Çünkü bazı iktisatçıların aksine doğanın insanlara sunduğu olanakları ile sonsuz bir yapı olmadığı; aksine sınırlı olanakları olan ve oldukça kırlıgan bir sistem olduğunu bilimsel çalışmalar göstermiştir.

İnsanın izlediği ekonomik ve toplumsal politikalar aslında sadece insan dışındaki canlı varlıkları tehdit etmekle kalmamakta, aynı zamanda gelecek kuşakların yaşam ortamlarını da tehdit etmektedir. Gelecek kuşakların da bugünkü kuşaklar gibi doğal kaynakları kullanma şansının olabilmesi, toplumsal ve ekonomik yapımızda köklü değişikliklerin yapılmasına bağlıdır. Kapitalist üretim sisteminde ekonomiyi ve toplumu değiştirme potansiyeline sahip reformcu bir noktaya getirebilecek anlayışın sürdürülebilir kalkınma olduğu ileri sürülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma kavramından bu şekilde beklentilere karşın, kimi ekonomik büyüme yanlılarına göre sürdürülebilirlik, büyümenin önünde bir engelden başka bir şey değildir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışı büyüme yanlıları gibi bazı çevrecileri de tatmin etmemiştir. Çünkü bazı çevreciler için de sürdürülebilir kalkınma, çevrenin korunmasını engelleyen, oyalayıcı bir taktik olmaktan öteye gidemeyen bir kavram olarak değerlendirmektedirler. Ancak kavramın yönü konusunda çeşitli tartışmalar sürse de sürdürülebilirlik toplumsal ve ekonomik alanda güçlü *değişim* sinyalleri vermektedir¹¹. Sürdürülebilir kalkınma sosyal, ekonomik ve kültürel alanda pek çok değişiklikler öngörmesine karşın, toplumsal alanda bu değişimin gerçekleşeceği konusunda güçlü tereddütler bulunmaktadır. Her şeyden önce dünya üzerinde ekonominin her zaman yükselen bir değer olarak kabul görmesi, bu değişimi zorlaştırmaktadır. Ekonomik politikaların gerek ulusal gerekse uluslararası alanda ağırlığının artması, başta çevre olmak üzere diğer politikaların da buna endekslenmesine neden olmaktadır. Bu durum kaçınılmaz olarak ekonomiyi zayıflatabilecek ya da kontrol altına alabilecek duygusu yaratan çevre politikalarının bile uygulanmasını zorlaştırmaktadır.

Sanayi devriminden bu yana ekonomik alanda hızlı bir büyüme yaşanması, hem ulusal hem de uluslararası alanda ekonominin ağırlığını artırmıştır. Üretimde teknoloji ve ekonomik büyümenin bir biriyle sıkı ilişki içerisinde olması, bu çevrelerin zaman zaman çevrenin korunması yönündeki politikalara doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale etmelerine yol açmaktadır. Diğer yandan teknik olanakların artması hem ekonomideki büyümeyi hem de üretim-tüketim ilişkisini hızlandırmıştır. Böylece kısa süre içinde toplumsal yaşam, ekonomiye endeksli bir hale gelerek, demokratik toplum gerçekte *ekonomokratik* bir yapıya dönüşmüştür¹². Bugünkü toplumsal yapı içerisinde ekonomi, önceki dönemlere göre, hiç olmadığı kadar özerk bir alan haline gelmiştir. Adeta bireyler, hatta kimi zaman

¹¹ Kılıç, Selim, Çevre Etiği, Orion Kitabevi, Ankara, 2008; Scherhorn, Gerhard, "Was bewegt sich in den Wirtschaftswissenschaften?", **Wie kann geschehen, was geschehen muss?**, Zur Umsetzung von Nachhaltigkeit, Symposium, Wuppertal Spezial 28, 2003, s.23-43.

¹² Welan, Manfred, **Umweltethik - Eine Hinführung**, Diskussionspapier Nr. 75-R-98, Institut für Wirtschaft, Politik und Recht Universität für Bodenkultur Wien, 1998, s.9.

toplumlar bile ekonomiyi kurtarmak için feda edilir hale gelmiştir. Dünya ekonomisinde hiç bitmeyen krizlerden çıkmak için alınan önlemlere ve yapılan fedakârlıklara rağmen ne refah seviyesinde ne de çevrenin korunmasında bir başarı sağlanabilmiştir. Çevre açısından temel sorun, ekonominin adeta her şeye yön veren özerk yapısı içerisinde çevreyi öne çıkaran bir sürdürülebilirlik inşa edilebilir mi. Çevrenin korunması konusunda, sürdürülebilir kalkınma anlayışının, çevre ve ekonomi arasında arabulucu bir rol oynayabileceği konusundaki beklentiler giderek erozyona uğramaya başlamıştır.

3.1. Büyüme Sorunu

Bugün ülkeler arasında yaşanan büyüme odaklı sosyal-ekonomik rekabet, dünya çapında ekolojik dengenin korunması konusunda gösterilen çabalara ağır darbe indirmektedir. Dünya ekonomisi, kimi yıllarda duraklamalar göstermesine, sürekli inişler-çıkışlar yaşamasına karşın yine de genel olarak değerlendirildiğinde J eğrisi şeklinde büyüdüğü görülmektedir. Sadece 1950'den bu yana, dünya genelinde sağlanan büyüme 7 kattan fazladır. Sağlanan ekonomik büyümenin ne denli fazla olduğunu, anlayabilmek için, bundan yaklaşık 500 yıl önce dünyanın toplam GSMH'sinin sadece 240 milyar dolar (1990 yılı fiyatlarıyla) civarında olduğunu hatırlatmak yeterli olsa gerekir. Oysa bugün bu büyüme rakamlarını sadece Türkiye ya da Polonya gibi ekonomiler tek başlarına gerçekleştirebilmektedir. Dünya ekonomisi, açık denizlerde ticaretin gelişmesi, ulaşım, yeni teknolojik uygulamalar gibi çeşitli avantajlar sayesinde daha 1820'lerin başlarında 695 milyar dolara ve 1900 yılında da 1.98 trilyon dolara ulaşmıştır. 2000 yılında sağlanan büyüme ise, dünya ekonomisinin 19. yüzyıla gelinceye kadar elde etmiş olduğu bütün büyüme rakamlarının üzerindedir¹³.

2008 yılı itibariyle dünyanın GSMH toplamının 60,689.812 trilyon dolara ulaşması¹⁴ ise, bütün dünyada gerçekleşen üretim ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kirliliğin boyutları hakkında bizlere önemli ipuçları vermektedir. Dünya genelinde gayri safi hâsılatın da kısa bir süre sonra 80 trilyon dolara ulaşması beklenmektedir. Sadece 1995-1998 yılları arasındaki kaydedilen artışın, tarımın başlangıcından 1990 yılına kadarki 10.000 yıllık dönemin toplam artışını geride bırakması büyümenin hızı konusunda bizlere önemli ipuçları vermektedir¹⁵.

Dünya ekonomisi toplamda çok hızlı bir büyüme gerçekleştirmesine karşın, bunun dünya genelinde eşit dağılmadığı bilinmektedir. Bölgesel, hatta kıtasal olarak gerçekleştiği yerler arasında büyük uçurumlar bulunmaktadır. Bu aynı zamanda dünyanın kaynaklarından yararlanma açısından ülkeler arasında büyük bir farklılıkların oluşmasına yol açmaktadır. Örneğin bugün dünya genelinde enerjinin yaklaşık % 80'ini Kuzey Ülkeleri tüketirken, sahip oldukları nüfus sadece dünyanın % 20'sidir. Dünya tek bir ekosistem olarak düşü-

¹³ McNeill, John R., **Blue Planet**, bpb, Schriftenreihe Band: 518, Bonn, 2005, s.19-20; Brown, Lester R., *Dünyayı Nasıl Tükettik*, (Çev. M Fehmi İmre), Türkiye İş Bankası Y., İstanbul, 2006, s.3.

¹⁴ IMF, 4. Report for Selected Country Groups and Subjects <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/weodata/weorept.aspx?sy=2008&ey=2008&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=001%2C998&s=NGDPD&grp=1&a=1&pr.x=27&pr.y=8>, 16.12.2011.

¹⁵ Kovel, Joel, **Doğanın Düşmanı**, İstanbul: Metis Yayınları, 2004, s.45; Kılıç, 2008, s.9.

nüldüğünde, ülkelerin kaynak kullanımında ne kadar adaletsiz bir sistem içinde oldukları daha iyi anlaşılacaktır. Dünya genelinde ortaya çıkan bu çarpıklığın kaynağı, geçen yüzyılda meydana gelen sosyo-ekonomik değişikliklerdir. Bu dönüşümün sonucu, kimi ülkelerde aşırı bir üretim-tüketim süreci yaşanırken; kimisinde görece yetersiz, sınırlı bir tüketim olgusu yaşanmaktadır. Ancak gelişmekte olan ülkelerin bugünkü nihai hedefi, gelişmiş ülkelerin kalkınmışlık seviyesine ulaşmak ve onların üretim-tüketim standartlarına ulaşmaktır. Gelişmekte olan ülkeler bu çaba içerisinde olmalarına karşın, dünya ekosisteminin bunu kaldırıp kaldıramayacağı konusunda fazla bir endişelerinin olduğu söylenemez¹⁶.

Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma çabalarının taşıdığı çevresel risklere karşın, gelişmiş Batı ülkelerinin üretim sistemleri de çevre sorunları üretmeye devam etmektedir. Dünya ülkelerinin pek çoğunun model olarak kabul ettiği Batı tipi ekonomik modelin kaynağı, üretim ve tüketim kalıplarına dayanmaktadır. Ülkelerin bu modele yakınlığı, aynı zamanda onların kalkınmışlık derecesini de belirlemektedir. Gerçekten dünyada egemen olan bugünkü kalkınmışlık kavramı, ekonomide ne kadar değer üretildiği ile ölçülmektedir. Her ne kadar bunlar içerisinde sosyal ve kültürel unsurlar olsa bile, üretim değerleri karşısında bunlar daha çok ikincil konumda kalmaktadır. Batı ülkelerindeki kalkınma-büyüme rakamları içinde ekonomik sistemlerin çevreye vermiş olduğu zararların maddi değeri de bulunmamaktadır. Bu da bizlerin gerçek anlamda bir büyüme-kalkınma rakamlarına ulaşmasını engellemektedir. Büyümenin hesaplanmasında refah artışı giderek temel bir gösterge haline gelirken, artan çevre sorunları ve bunların yol açtığı zararlar dikkate alınmamaktadır¹⁷. Bu tablo mevcut ekonomik anlayışın çevrenin korunması yönünde en önemli eksikliklerinden biri olarak kabul edilebilir.

Artan çevre sorunları, salt bir büyümenin gerçek anlamda toplumların refahını artırmadığını göstermiştir. Artık büyüme rakamlarının, ancak çevre korunduğu zaman anlamlı olduğu bugün daha iyi anlaşılabilir durumdadır. Oysa kapitalist ya da sosyalist ekonomiler, her zaman büyümeyi hedefleyen ekonomik sistemler olmuştur. Bu nedenle, hem sosyalizm hem de kapitalizm temelde büyüme odaklı olduklarından çevre açısından aynı noktada buluşmaktadır. Her iki sistemin de çevresel değerlerin korunmasına yeterli özeni göstermedikleri gibi, bu sistemlerin çevreyle uyumlu hale getirilmesi de son derece zordur. Porritt üretim sistemlerinin bu durumunu, farklı şeritlerde yol alan ancak aynı yöne giden iki araca benzetmektedir. Ya da aynı yöne giden demiryolu ile karayolunu benzetmek de mümkündür¹⁸. Çevrenin korunmasında sosyalizmde sorun yaşanmasının bir diğer nedeni de, kapitalizme karşı bir hareket olmasına rağmen, kimi konularda kapitalizmin etkisinde kalmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, sosyalizm başta çevre olmak üzere, kimi

¹⁶ Bergmann, Eckhard, "Die Städte in der Bundesrepublik Deutschland - auf dem Weg zu einer nachhaltigen Stadtentwicklung?", *Stadt mit Zukunft*, 6.Forum der LpB 21. - 23. März 1996 Haus auf der Alb, Bad Urach, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, 1997, s.7-23.

¹⁷ Ertürk, Hasan, *Çevre Bilimleri*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2009, s.181.

¹⁸ Porritt, Jonathon, **Yeşil Politika**, (Çev.: Alev Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989, s.52; Schaefer, Roger, "Çevre Yönetimi ve Teknoloji", *Çevre Üzerine*, Ankara : TÇV Yayınları, 1991, s.111-137.

alanlarda kapitalist sistemden ayrı, kendine özgü bir yaklaşım ortaya koyamamıştır. Bu nedenle her iki ekonomik sistemde de çevre açısından temelde bir farklılık yoktur. Daha çok aktörlerin değiştiği ortak bir senaryodan bahsetmek doğru olacaktır. Her iki sistemde de büyüme gerçeği karşısında sorulması gereken soru, doğadaki canlı yaşamın devamını sağlayacak olan ekonomik büyümenin sınırı nedir? Bu sınır nerede başlayıp nerede bitmektedir. Bu sorulara ne kapitalist ekonomiler ne de sosyalist ekonomiler henüz tam olarak cevap verebilmiş değildir. Sonuçta her iki sistemde de hem büyüme hem de doğayı kontrol altına alma çabası ortaktır. Piyasa ekonomisinin geçerli olduğu ülkeler, kalkınma-büyüme hedefine liberal politikalarla ulaşmak isterken; merkezi planlamanın ağırlıklı olduğu ülkeler ise bu hedefe devlet iktidarı ile ulaşmaya çalışmaktadır.

Sosyalist sistemin kaynak kullanımına yönelerek onun gibi büyümek hatta onu geçme çabası içerisinde olması, sosyalist sistemin de çevreye kapitalist sistem kadar zarar vermesine yol açmıştır. Bu nedenle her iki sistem üretimden değil, aksine paylaşımdan dolayı farklılaşmaktadır. Üretilen artı değerın kime ve nasıl pay edileceği konusu, iki sistemi birbirinden ayıran en önemli farktır. Diğer yandan sosyalist düşüncenin ortaya çıkışı ve gelişim evreleri incelendiğinde çevre sorunlarına karşı bir tepki hareketi olarak değil, aksine kapitalist üretim sisteminde yoğun olarak yaşanan emek, sermaye, bölüşüm gibi düşüncelerin etkisinde gelişip serpiildiği görülmektedir¹⁹.

Kapitalist ekonomiler büyümenin sınırlarını sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ile sınırlamaya çalışmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı temelde doğal kaynakların insanın geleceği için sürdürülebilir olması şeklinde bir düşünce ile ortaya konmuş olmasına karşın, bugün geldiği nokta daha çok karlılığın sürdürülebilmesi için doğal kaynakların korunması mantığına dönüşmüştür. Diğer bir anlatımla sürdürülebilir kalkınma, çevrenin sürdürülebilirliğinden çıkarak ekonominin sürdürülebilirliğine dönüşmüştür²⁰. Sonuç olarak sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı dünya toplumların önünde yaklaşık 30-40 yıldan beri tartışılırken ekonominin doğayı tahrip eden çarkları işlemeye devam etmektedir.

3.2. Tüketim

Ekonomi genel olarak servetin üretimi, tüketimi ve bölüşümü ile ilgilenen sosyal bilimlerin bir dalı olarak kabul edilmektedir. Ancak mevcut ekonomi anlayışı, verili bir zamanda mal ve hizmetlerde görece değişimi incelediği için, her zaman değere dayalı normatif bir alan olagelmıştır. Hala ekonomik sistemlerde yaşam standardı, yıllık tüketime göre hesaplanmakta ve iktisat teorisyenlerince belirlenen optimal noktada maksimum üretim ve tüketimin gerçekleşmesi için çaba sarf edilmektedir. Bu sistem, insan refahını artırma-

¹⁹ Bookchin, Murray, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev: Abdullah Yılmaz), 1996, s.21; Leipert, Christian, "Grundlagen einer ökologisch orientierten Wirtschaft- und Umweltpolitik", *Prinzip Fortschritt, Bundeszentrale für politische Bildung*, Bonn: Schriftenreihe Band 281, 1989, s.115-12; Kılıç, 2008, s.78.

²⁰ Minibaş, Türkel, "Sürdürülebilir Kalkınma ve Etkileri" http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/csk/EK-15.pdf, 12.01.2012.

yı temel aldığı için, doğayı sınırsız bir kaynak olarak kabul etmektedir²¹. Bu ekonomik anlayış içinde, üretim ve tüketim sonucu ortaya çıkan çevre kirliliği her hangi bir maliyet olarak ürünlere eklenmemektedir. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ile bu konuda kimi yumuşamalar gözlemlense de, temel de bu yaklaşımın fazla değiştiği söylenemez.

Günümüzde çevre sorunlarının en önemli nedenlerinden biri, kuşkusuz Batı toplumunun aşırı tüketime odaklanmış bir toplum olmasıdır. Kapitalist ülke ekonomilerinin üretimi, tüketime endeksli olarak gerçekleşmektedir. Diğer bir ifade ile ne kadar mal ve hizmetin üretileceği tüketim tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle piyasa ekonomisinin olduğu ülkelerde üretimin altın anahtarının talep olduğu söylenebilir. Ancak burada çevre açısından çözülmesi gereken temel sorun, tüketim miktarının nasıl belirleneceği noktasında ortaya çıkmaktadır. Çevre açısından toplumsal taleplerin karşılanması noktasında, bu taleplerin ne kadarının temel ihtiyaç ve ihtiyaç fazlası olduğunun belirlenmesi önem arz etmektedir. Sonuçta talep tarafından belirlenen üretimin her miktarı doğa için kirlilik anlamına gelmektedir. Piyasa ekonomisi çerçevesinde işleyen üretim yapısında talebin belirlenmesinde, üretici firmaların tüketicilere yapmış olduğu telkinlerin önemli rolü bulunmaktadır. Firmaların yapmış olduğu reklamlar ya da çeşitli özendirici satışlar nedeniyle suni ihtiyaçlar yaratılabilmektedir. Bu nedenle Batı ülkelerinde üretilen birçok malın kullanım süresine bakıldığında, talebin gerçek ihtiyaçtan kaynaklandığı konusunda ciddi kuşku ortaya çıkmaktadır. Bugün başta elektronik eşyalarda olmak üzere birçok malın kullanım ömrü neredeyse aylarla belirlenir hale gelmiştir. Bu da haklı olarak kapitalist ekonomilerin *kullan at* ekonomisine dönüştüğü yönündeki eleştirilerin artmasına neden olmaktadır. Çünkü ekonomik sistemin işleyişi ve fabrikaların ayakta kalabilmesi sürekli olarak talebin canlı tutulmasına bağlıdır. Bu yapı kaçınılmaz olarak, firmaların çeşitli yollarla tüketicilerde suni ihtiyaç duygusu yaratarak onları tüketime yönlendirmesine yol açmaktadır. Aslında tüketim sadece ekonomik yapı içerisinde değil, toplumsal yaşamın hemen her alanında kendisini çeşitli şekillerde göstermektedir. Öyle ki, tüketim bireylerin toplumdaki statüsünü de doğrudan belirleyen bir hale gelmiştir. Tüketimin sunileştiği ve toplumda egemen bir noktaya geldiği ekonomik yapı içerisinde sürdürülebilir bir ekonomik yapı inşa etmenin hiç de kolay olmayacağı açık bir şekilde gözükmektedir.

Kapitalist sistemin serpilmeye başladığı dönemde talebi canlı tutabilmek kaygısı içinde olduğu bilinmektedir. Kapitalizmin ekonomide talep konusunda yaşanacak sorunları bertaraf etme düşüncesi, onun çevresel mallara bakışını etkilemiştir. Çevre değerlerinin serbest mal olarak kabul edilmesinin arkasında üretim ve tüketim dengesinin sürekliliğini sağlamak kaygısı vardır. Böylece kapitalist sistemde ekonomik sorunlara çözüm olarak düşünülen serbest mal yaklaşımı, bugüne kadar sosyo-ekonomik yapıda adeta kemikleşmiş bir şekle dönüşmüştür. Ancak bu uygulamalar çevre açısından tafelsi zor sorunların da başlangıcını oluşturmaktadır. Feodal üretim sisteminin aksine, kapitalist toplumda kitlesel tüketim teşvik ederek ve yeni harcama kalıpları oluşturularak yaratılan ekonomik ve kültürel anlayış, sistemin diğer parçalarıyla desteklenmiştir²². Diğer bir ifadeyle, tüketim toplumunun yapısı, modern toplumda egemen olan ideolojik yapılar ve diğer üst kurum-

²¹ Capra, Fritjof, **Batı Düşüncesinin Dönüm Noktası**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, s.26.

²² Fuchs, Chrisitan (2000), "Der Libertäre Komunalismus", <http://stud1.tuwien.ac.at>, 12.12.2000.

lar tarafından da sürekli olarak desteklenmiştir. Her şeyden önce, tüketim kültürel alanda sembolleştirilerek statü göstergesi haline getirilmiş ve bireylerin tüketimde-harcama yapmada bir biriyle yarışması sağlanmıştır²³. Böylece bu toplumsal yapı içerisinde ekonomi sistemin kalbi haline getirilirken, tüketim de ekonominin kalbi haline dönüşmüştür.

Kapitalist sistem tüketime dayalı bu ekonomik yapıyı koruyabilmek için, toplumun her alanına bazen açıkça bazen de gizliiden gizliye müdahalede bulunmuştur. Bu müdahale kimi zaman bireyin temel hak ve özgürlüklerine tecavüz edecek kadar da ileri gitmiştir. Bunlardan en önemlisi, toplumda her bireyin, sistem tarafından sürekli olarak doyurulmayı ve tatmin olmayı bekleyen birer tüketicieye dönüştürülmesidir. Diğer bir ifade ile yapılan düzenlemelerle piyasa bireyin ihtiyaçlarına göre düzenlenen yapı olmaktan çıkarılarak, birey piyasanın ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesi ve bireyin piyasa ile bütünleşmesi sağlanmıştır. Böylece toplumsal alanda her birey ekonominin selameti ve geleceği için üzerine düşen rolü oynayan birer aktör haline getirilmiştir. Bu nedenle günümüzde yaşanan çevre sorunları, artık sadece üretime-tüketime bağlı bir sorun değil, aksine bireylerin davranışlarından da kaynaklanan bir sorundur. Çünkü bireylerin değer anlayışının tüketim kültürüyle birleşmesi sonucu, artık çevresel değerleri korumak daha çok zorlaşmakta ve toplumsal kültür bütün yaşamı tehdit eder bir hale gelmektedir²⁴. Tüketim toplumunda çevrenin gözetilen bir değer olmaktan çıkıp bitmez-tükenmez bir kaynak olarak görülmesinin arkasında kapitalist toplumun bireylere kazandırmış olduğu bu algının önemli rolü olduğu söylenebilir.

Modern toplumda ortaya çıkan yeni ekonomik anlayışın önemli ayaklarından biri kuşkusuz Fordizm-Taylorizm ise, diğeri de kitlesel tüketimdir. 20. yüzyılın başlarından itibaren önemli bir ivme kazanan kitlesel tüketimle artık otomobil, radyo, bilgisayar, cep telefonu, buzdolabı, çamaşır makinesi gibi ürünleri almak, her yurttaş için önemli hedeftir. Yeni teknolojik ürünler, sadece toplumun zenginlerinin ulaşabildiği ürünler olmaktan çıkarak aynı zamanda alt gelir gruplarının da görece ulaşabildiği yaşam standardının bir parçası haline gelmiştir. Hatta tüketimde domino etkisi denebilecek bir tüketim süreci yaşanmaktadır. Otomobilde olduğu gibi, yeni ürünleri alan varsıl kesim elindekini alt gelir gruplarına satarak tüketimin daha büyük boyutlarda kitleselleşmesine yol açmaktadır. Ancak giderek artan yaşam standartlarının doğaya maliyeti de buna paralel bir gelişme göstermektedir. Üstelik ABD’de yoğun bir şekilde uygulanan tüketime dayalı ekonomik uygulamalar, Kanada, Avrupa, Japonya yanında ve Sovyetler gibi kapitalist ekonominin dışında olan ülkeleri de etkisi altına almıştır²⁵. Hem Batı’da hem de dünyanın diğer toplumlarında tüketimin yaygınlaşmasının en önemli nedeni iletişim olanakları sayesinde reklam ve benzeri tüketimi teşvik edici etkenlerin bireylere kolayca ulaşmasıdır. Bugün televizyon, internet, gazete vb. araçlar sayesinde reklamlar pek çok tüketicieye kolayca ulaşabilmekte ve onları tüketime özendirilmektedir. Tüketimin yaygınlaşmasında ikinci

²³ Tuna, Muammer, “Çevrecilik: Tarihsel, Teorik, Felsefi Temelleri ve Küreselleşmesi”, Çevre ve Politika, Ruşen Keleş’e Armağan, (Edit: Ayşegül Mengi), Ankara: İmge Yayınları, 2007, s.187-222.

²⁴ Leipert, 1989.

²⁵ Görür, Gazi, “Temel Ekolojik Kavramlar”, **Genel Ekoloji**, (Edit: Sabri Gökmen”, Nobel Y., Ankara, s.1-20.; McNeill, 2005, 2007, s.335.

neden, kuşkusuz Batı Kültürünün birey üzerinde yapmış olduğu sosyo-psikolojik baskıdır. Bireycilik, kendini ifade etme, doyuma ulaşma dürtüsü, güvence ve ortak kimlik arayışı, kendine saygı, toplumsal statü vb. ortaya çıkan kimlik kazanma ihtiyacı tüketim ve yaşam kalıpları tüketim kültürü ile bütünleşmiş yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüketimin boyutlarının dünya genelinde çok büyük rakamlara ulaşması, tüketim kitleselleşmesi dünyanın taşıma kapasitesinin de sorgulanmasına yol açmaktadır. Bugün insanlar bütün insanın yoğun kaynak kullanımı ve kirlenme nedeniyle doğanın kendisini yenileyebilme gücünün 20 katını dahi aştığı ileri sürülmektedir²⁶.

Ekonomik alanda sürdürülebilirlik kaygılarının arkasında yatan en önemli unsur, Batı toplumundan başlayarak bütün dünyayı etkileyen tüketime dayalı refah ekonomisidir. Neoklasik refah ekonomisinde bireysel maddi refahı maksimize etme çabası vardır. Bu anlayış da kaçınılmaz olarak artan dünya nüfusu ve gelişen teknoloji ile birlikte ekonomiyi sürekli olarak büyütmektedir. Bireysel ve toplumsal maddi gereksinimleri sayısal olarak sürekli artıran ve yaşam kalitesini subjektif olarak belirleyen bu anlayış, bugünkü ekonomik sürdürülebilirliğin en önemli sorunudur. Diğer yandan bu politikalara sosyal refah politikalar da eklenince sorun daha da karmaşık hale gelmiş ve çözümü zorlaşmıştır. Sürdürülebilir ekonomik yapının kurulmaya çalışıldığı sosyal piyasa ekonomisi, rekabet ilkelerine, serbest pazar ve hizmet piyasası temeline dayanmaktadır. Bu ekonomik anlayış gelir ve tüketim gibi maddi unsurlar yanında özgürlük, toplumsal adalet ve toplumsal uzlaşma gibi maddi olmayan değerleri de içinde barındırmaktadır²⁷. Ancak üretim ve tüketim gibi maddi unsurların dışında kalan soyut unsurların piyasa ekonomisi ile uyum içerisinde olduğu sürece yaşamasına izin verildiğinin de altını çizmek gerekir.

Tüketime dayalı ekonomik yapılar içinde sürdürülebilir bir ekonomik yapının inşa edilmesi için atılması gereken zorunlu adımlarından biri kuşkusuz dünyanın taşıma kapasitesinin belirlenmesidir. Aksi halde bu konuda bir çalışma yapmadan sürdürülebilir bir ekonomik yapının inşa edilmesi olanaksızdır. Ancak dünya ekosisteminin taşıma kapasitesinin teknolojik olarak nasıl ölçüleceği ve bu ölçümün doğru olarak yapılsa bile ülkelerin kirlenme kotalarının nasıl belirleneceği tartışmalıdır. Örneğin gelişmiş ülkelerin bugüne kadar yol açtıkları kirlenme bu kotaya dâhil edilecek mi, yoksa her şey yeni bir başlangıç olarak mı ele alınacak? Görüldüğü üzere, çözümü bekleyen pek çok sorun bulunurken gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ne kadar tüketecekleri konusunda uzlaşmalarının son derece zor olduğu gözükmektedir. Bu nedenle sürdürülebilirliğin inşası için ülkeler arasında ortaya çıkan maliyetlere katlanma açısından büyük bir çıkmazda olduğu açıkça söylenebilir. Küresel çevre sorunlarının sürekli artış göstermesi de dünya çapında negatif bir dışallığın göstergesi olup, bu durum ekolojik sınırların aşıldığı anlamına gelmektedir. Diğer yandan başta Çin ve Hindistan olmak üzere, gelişmekte olan ülkeler sürekli büyüme çabası içindedir. Bu durumda dünya genelinde sürdürülebilir bir ekonominin nasıl inşa edileceği büyük bir muamma olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁶ Harvey, David (1997), **Postmodernliğin Durumu**, (Çev.: Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları.

²⁷ Hauff, 2008, s.50

3.3. Fayda-Maliyet Analizi

Günümüzde çevrenin korunmasında yaşanan sıkıntıların bir nedeni de kuşkusuz, ekonomide yapılan fayda-maliyet analizleridir. Bugün geçerli olan fayda maliyet analizlerinin çevrenin korunması amacıyla yapılmadığı söylenebilir. Bu fayda-maliyet analizlerinde daha çok dikkate alınan unsurun, firmalar ya da insanlara sağlayacağı parasal değer olduğudur. Bugün bu çerçevede yapılan analizlerle ruhsat almış olan ve faaliyet gösteren birçok işletmenin bulunduğu kuşkusuzdur. İnsan dışında kalan diğer canlıların ve bitkilerin, her şeyden önce de dünya ekosisteminin bu tür bir faaliyetten ne şekilde etkileneceği yeterince hesaba katılmamaktadır. Bu da kaçınılmaz olarak üretim sistemi içinde kullanılan su, hava, toprak gibi doğal değerlerin sorumluluk içinde kullanılmasını önlemektedir²⁸. Fayda-maliyet analizlerinde göz önünde bulundurulmuş en önemli unsur, firmaların ne kadar para kazanabileceği anlayışı ağırlığını korumaktadır. Oysa bireylerin ya da firmaların para kazanma hırslarının doğayı koruma fikrinden yoksun bir şekilde ortaya çıkması, çevre için son derece yıkıcı sonuçlara yol açabilmektedir.

Paranın toplumda servet aracı olarak kullanılmasına başlanmasıyla birlikte, ekonomik yapıda önemli bir yapısal değişim de ortaya çıkmıştır. Bu yapısal değişimin en önemli sonuçlarından biri, kapitalist ekonominin inşası olmuştur. Aslında bu sorun sadece kapitalist ekonomiye özgü olmayıp hemen her ekonomik sistemde doğayı servet biriktirmenin bir aracı olarak kullanmak ya da onu servete dönüştürmek düşüncesi vardır. Bu durum kaçınılmaz olarak servet için biriktirilen malların daha iyi korunmasını sağlarken, diğer unsurların az korunamamasına ya da hiç korunamamasına neden olmaktadır. Herhangi bir malın değeri ya da korunması, piyasanın ona verdiği değerle sınırlı kalmaktadır. Normal koşullarda piyasa sistemi içinde üretilen malların topluma sağladığı katkıya paralel olarak değeri artmaktadır. Ancak kapitalist üretim sisteminde bu kuralın çevresel mallar için geçerli olmadığı görülmektedir. Çünkü çevresel malların insan ve diğer canlılar için hayati derecede önemi olmasına karşın, piyasa açısından değersiz (serbest) mal kategorisinde olması, bunların korunmasını zorlaştırmaktadır. Çevresel değerlerin insana sağladığı faydaya paralel bir koruma mekanizmasının olmaması, buna karşılık arz-talep dengesiyle çalışan bir piyasa mekanizmasının olması çevresel malların korunmasını önlemektedir. Bir anlamda kapitalizm, çevrenin korunmasında değer kavramını çevre açısından sakıncalı, hatta anlamsızlaştıran bir politika izlemektedir. Bu yaklaşımın kaçınılmaz sonucu olarak üretim sisteminde kullanılan su, hava, toprak gibi çevresel değerlerin insanlara sağladığı maddi fayda, piyasaya yönelik diğer ürünlerde olduğu gibi, yeterince dikkate alınmamaktadır²⁹. Günümüzde bütün yaşamı tehdit eder hale gelen çevre sorunlarına rağmen hala çevresel değerlerin fayda-maliyet analizleri içinde yeterli bir şekilde yer aldığı söylenemez. Buna karşılık para vererek aldığımız çok sıradan ürünlerin bile fayda ve maliyet analizleri kolaylıkla yapılmaktadır.

²⁸ Ertürk, 2009, s.189.

²⁹ Davidson, Eric A., **Gayrisafi Milli Hasılayı Yiyemezsiniz**, (Çev.: Belkıs Dışbudak), Ankara: TÇV Yayınları, 2004, s.29; Kılıç, 2008, s.82.

Dünya toplumlarında egemen olan üretim biçimlerinin fayda-maliyet analizlerinin bir eksikliği de, analizlerde sadece işin maddi yönünün dikkate alınması, ruhsal yönünün dikkate alınmamasıdır. Oysa bugün kentsel toplumlarda yaşayan insanların, psikolojik ve sosyal olarak gelişmesinde yeşil alanların son derece önemli olduğu bugün artık yadsınmaz bir gerçektir. Yapılan araştırmalar bitki çeşitliliği fazla olan kliniklerde yatan hastaların diğer kliniklerde yatan hastalara göre daha çabuk iyileştiğini göstermektedir³⁰. Bu gerçeğe rağmen, günümüz üretim sistemlerinde para kazanma hırsının toplumda egemen bir konuma gelmesi nedeniyle, doğanın insana sosyal-psikolojik alanda yapmış olduğu katkılar göz ardı edilmektedir. Çünkü sermayenin üretimde maddi değeri temel alan fayda-maliyet eksenli yaklaşımı, parasal değerlerin insani değerlerin önüne geçmesine yol açmaktadır. Diğer yandan günümüz ekonomilerinin, genel olarak tanımlanan “insan ihtiyaçlarını karşılama” işlevlerini bile ne kadar yerine getirdikleri de kuşkuludur. Gerçekten ekonomi bütün toplumun ihtiyaçlarını mı, yoksa toplumun sınırlı bir kesiminin ihtiyaçlarını mı karşıladığı konusu da tartışmalıdır. Dünyada üretilen toplam GSMH'nin 60 trilyon doların üstünde olmasına karşın, bir milyara yakın insanın açlık sınırında olması ve yaklaşık 3 milyar insanın da bu gruba yakın bir noktada bulunması şaşırtıcıdır. Çünkü bugünkü ekonomik sistemin işleyişi, bireyin ihtiyaçlarını karşılamaktan çok, toplumun belirli kesimleri arasında para kazanma yarışı içinde yapılan davranışlar haline dönüşmüştür. İhtiyaç olsun ya da olmasın, sürekli birikim mantığı içinde yapılan işler, bireylerce rutin olarak yapılmaktadır. Bu nedenle modern toplumda geçerli üretim sistemlerinin, başta kapitalizm olmak üzere, insani ihtiyaçların karşılanması şeklinde belirlenen sınırların dışına kolayca çıkabilmektedirler. Örneğin, piyasada devamlılığı sağlamak için ya da zenginlik göstergesi olarak sunulan moda ürünlerin ya da son teknoloji adı altında kısmi değişiklikler yapılarak piyasaya sürülen ürünlerin, fayda-maliyet kavramı ile bağdaştığını ve bunun da doğal dengenin korunmasına hizmet ettiğini söylemek olanaksızdır.

Fayda-maliyet kavramı, içerisine çevreye verilen zararların dâhil edilememesi nedeniyle, bugün ekonomide dışsallık adını verdiğimiz sorunlar yaşanmaktadır. Bu durum çevrenin piyasa mekanizması içerisinde korunabilmesini zorlaştırmaktadır. Yaşanan çevre sorunları, ekonomide dışsallıkların içselleştirilmediğinin ve dolayısıyla fayda-maliyet analizlerinde çevrenin korunması için yeterli çaba harcanmadığının göstergesidir³¹. Fayda maliyet analizlerini, salt ekonomik bir bakış açısı ile insana yararlı olan ve olmayan şeklinde yapmak insan ve diğer canlıların geleceğinin tehdit etmektedir. Aksine bu analizlerin çevrenin korunması temelinde türlerin korunmasından çölleşmeye, nüfus artışından ormansızlaşmaya kadar çok daha geniş bir boyutta değerlendirilmesi gerekir.

3.4. Homo Economicus

Klasik ekonomistler ve neoklasikler, insanı “*homo economicus*” olarak tanımlamışlardır. Oysa insana bu şekilde bir özellik yüklemek, onun sınırsız akılcı davranışta bulunacağı kabulüne dayanmaktadır. Buna göre, insan öncelikle maksimum yararlanma (tüketim)

³⁰ Aydemir, Saliha E. (2004), “Kentsel Açık ve Yeşil Alanlar”, **Kentsel Alanların Planlanması ve Tasarımı**, Akademi Yayınları, Trabzon, s.285-337.

³¹ Ertürk, Hasan (2011), *Çevre Politikası*, Ekin Yayınevi, Bursa, s.269.

ve maksimum kazanma (üretim) için çaba harcayacaktır. Ancak ekonominin bu teorik kabulüne karşın gerçek hayatta, piyasa serbestliğinin en uç noktaya vardığı ülkelerde bile, ekonominin sadece akılcılık kriterine göre değil başka kriterlerin de etkisi altında işlediği bilinmektedir. Gerçekten ekonomi, kimi zaman ülkelerin ya da firmaların akılcı politikalarının dışında, çeşitli stratejik ilişkiler çerçevesinde de yönetilmektedir. Bu nedenle “homo economicus” ilkesinin sosyolojideki saf tipten öte bir anlam taşımadığı söylenebilir.

İnsanın ekonomik alanda akılcı olduğu savına yöneltilebilecek bir eleştiri de, klasiklerin çevre mallarını sınırsız mal olarak kabul eden yaklaşımlarıdır. Bu yaklaşımın doğayı sınırsız bir değer olarak kabul eden akılcılık kavramıyla nasıl bağdaştırılacağı belirsizdir. Nitekim klasik iktisatçılar döneminde ortaya atılan ve etkisini bugün de hissettiğimiz sınırsız mal kavramı, dünya tarihinde son derece küçük bir zaman diliminde uygulanmış olsa da, çevre açısından sonuçları son derece büyük olmuştur. Bugün çevre politikalarının önemli hedeflerinden biri, firmalara ve toplumlara yerleşen bu yanlış algıyı kırmak üzerinedir. İktisatçıların çevresel değerleri sınırsız mal olarak kabul etmeleri ekolojistlerin tepkisine yol açmıştır. Ekolojistler, neoklasiklerin arz-talep dengesi çerçevesinde tüketim egemenliğine dayalı çevre ve kaynak ekonomisi yaklaşımının etik temellerini sorgulamaktadırlar. Çünkü Klasiklerin çevre ve ekonomi yaklaşımlarının temeli, insan merkezli bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu yaklaşımın temel felsefesinde bütün doğal kaynakların insan çıkarları için kullanılması esastır. Bugün yaşanan çevre sorunlarının önemli nedenlerinden birisinin bu olması nedeniyle, ekolojistler insan merkezçiliğe³², ve dolayısıyla onun ileri sürmüş olduğu akılcılığa karşı çıkmaktadır.

Sürekli ekonomik refahın peşinde koşan bir insan tipinin, modern toplumda ne kadar akılcı olduğu ve kararlarını da bu bağlamda aldığı konusunda tereddütler yaşanmaktadır. Mevcut ekonomik düzenin üretim-tüketim ekseninde gelişmesi ve onun ihtiyaç duyduğu enerji ihtiyacının karşılanmasında izlenen politikalar çevre açısından endişelere yol açmaktadır. Otomobillerin, fabrikaların, evlerin ihtiyaç duyduğu enerjiyi nükleer santrallerden ya da Meksika Körfezi'nde olduğu gibi son derece riskli alanlardan karşılamakta her hangi bir tereddüt duyulmamaktadır. Diğer bir ifadeyle kısa süreli çıkarlar peşinde koşan insan, uzun vadeli çıkarlarını, dolayısıyla çevreyi feda etmektedir. Enerjinin üretilmesinin topluma ve çevreye maliyetinin son derece yüksek olduğu, atmosferde karbondioksit emisyonunun yükselmesine yol açtığı bilinmesine karşın, ne devletlerin ne de bireylerin enerjinin tasarruf edilmesi yönünde yeterli bir çaba sarf ettiği söylenebilir. Akılcılığın bir gereği olarak toplumun çıkarları, toplu taşıma sisteminin yaygınlaşmasında olmasına karşın, günümüzde yine de özel otomobil sahipliği ve kullanımı artmaya devam etmektedir. Bu durum bize kapitalist sistemde bireyciliğin kolay bir şekilde akılcılığın önüne geçtiğini göstermektedir. Gerçekten kapitalist sistemde asıl olan her bireyin kendi çıkarları peşinde koşmasıdır. Bu sistemin örgütlenmiş bir şeklinin kapitalist devlet olduğu gerçeğini de artık kabul etmemiz gerekir. Tıpkı bireyler gibi devletlerde de dünya sahnesinde kendi çıkarlarını maksimize etme peşinde koşmaktadır. Bir anlamda buradaki devlet,

³² Radke, Volker, “Zum Naturverständnis der Ökonomie”, Die Natur der Natur (Bielefeld: 12-14. 11.1998, Iwt-Paper, Nr: 23), 1998, 156-183.

homo economicus'un örgütlenmiş bir şekilde uluslararası sahneye çıkmasıdır. Ancak bireylerin çıkarlarını yasal sınırlar altında tutan bir devlet gücü varken, devletlerin çıkarları peşinde koşmasını kontrol eden bir güç bulunmamaktadır. BM Güvenlik Konseyi'nin bölünmüş bir dünyada böyle bir işlevi yerine getirdiğini söylemek de mümkün değildir. Bu nedenle dünya üzerinde hala pek çok bölgede çıkar çatışmalarından kaynaklanan savaşlar devam etmektedir.

Bugün doğanın sınırlılığı anlayışının uygulamaya geçirilmesinde önemli zorluklar bulunmaktadır. Belki de bunlar arasında en önemlisi, bireylerin kendi arasında ve devletlerin birbiriyle yapmış oldukları dozu kaçmış çıkar mücadelesidir. Gerçekten gerek küresel gerekse yerel alanda sürdürülebilirlik anlayışının uygulanabilmesi pek çok toplumsal dirençle karşılaşmaktadır. Çünkü ekonomik faaliyetler, toplumsal refahın artmasında, ulusal ve uluslararası üretimin karşılanmasında önemli rol oynamaktadır. Bu durum ekonomi ile ekoloji arasındaki uyumu zorlamaktadır³³.

3.5. Rekabet

Günümüzde egemen olan kapitalist ekonomik sistemin en önemli ilklerinden biri kuşkusuz piyasaların rekabete açık bir yapıda olmasını sağlamaktır. Rekabete bağlı olarak daha kaliteli ve ucuz ürünlerin ortaya çıkacağı ve böylece toplumsal faydanın artacağı kabul edilmektedir. Ancak rekabet koşullarının yaratılmasında piyasa için önemli birçok unsur dikkate alınırken, bu koşullar yanında çevrenin korunması ilkesinin de olmaması ya da en azından uzun süre göz ardı edilmesi önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle çevresel değerleri korumak, uzun yıllar rekabetin gerekli şartlarından biri olarak kabul görmemiştir. Bu yaklaşımın kaçınılmaz bir sonucu firmalar diğer rakipleri karşısında kaybetmiş oldukları avantajlarını korumak için doğanın kaynaklarını daha çok kullanma yoluna gitmiştir. Yaratılan rekabet koşullarının çevreyi gözetmemesi, bugün oluşturulmaya çalışılan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı içinde de önemli bir sorundur.

Dünya genelinde mevcut firmaların çevrenin korunması konusunda mesafeli durdukları, en azından istekli olmadıkları bilinmektedir. Firmaların çevre değerlerinin korunmasını rekabet şartları içine dahil edilmesine isteksiz yaklaşımlarının nedeni, sahip oldukları ekonomik avantajları kaybetme korkusundan kaynaklanmaktadır. Üretim maliyetlerini düşürmek ve karını sürekli artırmaya güdülenmiş olan firmalar, çevrenin korunması yönünde yapılacak çeşitli çalışmaların kendilerine ek bir maliyet getireceğinden çekinmektedir. Firmaların genel olarak bugüne kadar çevrenin korunması konusunda yapılan yüksek harcamalara katılmak yerine, bu harcamaları daha çok devlete yıktıkları ya da bu harcamalardan kurtulmanın çeşitli yollarını aradıkları bilinmektedir. Firmalar, devletlerin çevre konusunda yapmaya çalıştığı hukuki düzenlemelere de aynı yaklaşım nedeniyle direnç göstermekte; hatta zaman zaman karşı yönde lobcilik faaliyetlerine de destek verdikleri görülmektedir. Genelde ileri sürülen argüman, "***biz bu çevre koruma yasaları ile rekabet edemeyiz***" şeklinde olmaktadır. Diğer bir ifade ile ekonomi, firmaların devletlere istedikleri politikaları dayatabilmesinin haklı bir bahanesi haline gelmiştir.

³³ Hollbach-Grömig, Beate, "Ökologische orientierte Wirtschaftspolitik", Difu Berichte (3/99), 1999, s.6-9.

Firmaların bu ve benzeri tepkilerinden dolayı, çevrenin korunması için gerekli adımları atmayan pek çok devletin olduğu bilinen bir gerçektir.

Devletlerin hem ulusal hem de uluslararası firmaların baskısı altında kalması dünya genelinde bir çevre standardının oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Diğer bir ifadeyle dünya çapında sertleşen küresel rekabet nedeniyle, henüz genel kabul görmüş bir çevre standardından bahsetmek mümkün değildir. Bugün gelişmiş Batı ülkeleri ile gelişmekte olan ülkelerde uygulanan çevre standartları arasında önemli farklar bulunmaktadır. Bu durum kaçınılmaz olarak dünya çapında ülkeler arasında haksız bir rekabete de yol açmaktadır³⁴. Diğer yandan gelişmekte olan ülkelere çevre standartlarının düşük olduğu ve var olan standartların da gereği gibi uygulanmadığı dile getirilmektedir. Bu tip ülkelerde çevre denetimleri yetersiz ve gevşek olup çevreye karşı işlenen suçlara karşı verilen cezalar da caydırıcı olmaktan uzaktır. Batılı birçok firmanın gelişmekte olan ülkelere yatırımlarını artırmalarının bir nedeninin de kuşkusuz bu ülkelerde çevre koruma standartlarının düşüklüğüdür.

3.6. Teknolojiye Bağımlılık

İnsanın yeryüzünde teknolojiyi kullanmaya başlamasının çok eski bir tarihi olduğunu daha önceki uygarlıkların bizlere bırakmış olduğu kalınlardan öğrenmekteyiz. Ancak özellikle Aydınlanma dönemi ile birlikte bilimsel alandaki gelişmelerin teknolojiye uyarlanmasıyla birlikte kullanılan teknolojinin nitelik ve nicelik açısından büyük bir değişim geçirdiği görülmektedir. Bugün sahip olduğumuz teknolojik olanakların önceki dönemlerle kıyaslanamayacak bir oranda artmış ve kitleselleşmiştir. Teknoloji bugünkü toplumsal yaşama doğrudan yön vererek günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Teknoloji, eğitimden iletişime, ulaşımdan sağlığa kadar yaşamın hemen her alanında insana hizmet etmektedir. İnsana bu kadar çok geniş bir alanda hizmet eden teknolojinin çevrenin korunması konusunda tam ters bir noktada bulunması şaşırtıcıdır. Hatta teknolojiye ortaya çıkan hemen her gelişmenin çevreyi daha çok tehdit ettiği ya da yeni riskler yarattığı söylenebilir.

Bugün sahip olduğumuz ileri teknolojinin, insan dışında ne doğaya ne de diğer canlılara faydası olmuştur. Gerçekten insan dışında kalan diğer canlıların yaşam alanları gelişen her teknolojiyle birlikte biraz daha daralmıştır. Çünkü teknoloji insanın yaşam alanını diğer canlılar ve bitkilere karşı sürekli olarak genişletmiştir. Teknoloji sayesinde, insan daha önce ulaşamadığı yerlere ulaşmış, doğada yeni yaşam alanları oluşturmuş ve artık çok zorlu coğrafi şartlarda yaşaması mümkün olabilmıştır. Onunla bugün kullandığımız doğal kaynaklar önceki yıllara göre toplumların refahını artırma yolunda daha çok kullanılabilmiştir. Ancak insan için olumlu bu gelişmeler, ne yazık ki, doğa için giderek olumsuz bir tabloya dönüşmüştür. Çünkü teknoloji sayesinde insan doğal kaynaklara daha çok yük bindirmekte ve doğanın kaldırdılabileceğinin çok daha ötesinde onu zorlamaktadır. Bu

³⁴ Moritz, M., **Globalisierung- Eine Chance für die Entwicklungsländer** Fachhochschule Fulda Fachbereich: Sozialwesen, Fulda, im August, s.14 2002; Wolf, A., **“International Economics and Development”** im Rahmen des Seminars, Universität Basel, WWZ, 2004, s.6.

olumsuz tabloyu doğal yapının tahrip olması, ozon tabakasının incilmesi ya da denizlerin kirlenmesi gibi farklı şekillerde görmekteyiz. Aslında yaşanan çevresel bozulmalar, bize teknolojinin iki tarafı keskin bir bıçak gibi olduğunu ve bu nedenle her teknolojik gelişmeye temkinli yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir.

Teknolojiye yüklenen işlevle, sürdürülebilir kalkınmaya yüklenen işlev arasında bir zıtlık olduğu görülmektedir. Çünkü sürdürülebilirlik temelde doğanın taşıma kapasitesinin ötesine geçilmemesini öngörmekte iken, teknolojinin mantığı her zaman doğadan daha çok yararlanma yönündedir. Aslında bugün kapitalist toplumların hayata geçirmeye çalıştığı sürdürülebilir kalkınma modeli, insanın teknoloji sayesinde doğa üzerinde yapmış olduğu tahribatı azaltma ya da ortadan kaldırma yönündeki düşüncelerdir. Bu nedenle bir anlamda birbiriyle uyumlu ya da birbiriyle kolaylıkla bağdaşabilecek kavramlar olduğunu söylemek zordur. İki kavramın uzlaşmasını zorlaştıran bir diğer nokta da, teknolojiyi her şeyin üstünde görmeye devam eden çevrelerin tutumudur. Çünkü bütün çevresel risklere karşın teknoloji yanlıları, hala doğanın kapasitesinin zorlanmasından yana olup ortaya çıkabilecek sorunların da teknoloji sayesinde aşılabileceğine inanmaktadır.

Teknolojinin günlük yaşamımızda bizleri ne gibi tehlikelere atabileceğini laboratuvar ortamından her zaman test etmek olası değildir. Bazen toplumsal açıdan son derece yararlı olarak kabul edilen bir buluş bir süre sonra küresel felaketin habercisi olabilmektedir. Çünkü bilim ve teknoloji alanında ortaya çıkan gelişmeler hem doğada hem de toplumsal yaşamda zincirleme olaylara yol açabilme potansiyeline sahiptir. Tıpkı pandoranın kutusunun açılması gibi, teknolojiye başlayan bir değişim, başka gelişmeleri tetikleyerek geri döndürülemez olaylara yol açabilir. Ozon tabakasının CFC'lerden zarar görmesi buna tipik bir örnektir. Sanayi toplumunda toplumsal yaşamda ortaya çıkan refah artışına bağlı olarak teknolojik riskler de buna paralel olarak artmaktadır. Nasıl sanayileşmenin ilk evresinde insan ve çevre arasındaki ilişkide bir kırılma gerçekleşmişse, benzer bir kırılmanın 1930'lu yıllarda başta kimya sanayi olmak üzere, sanayinin diğer kollarında yaşanan gelişmeler de ikinci bir kırılma noktasıdır. Çünkü bu dönem artık sanayide çok yoğun bir üretimin başladığı ve üretilen malların günlük yaşamda kitlesel olarak tüketildiği yıllardır. Başta kimya sanayi, petrol- plastik sanayi, otomobil sektörü, suni gübre kullanımı giderek kitlesel bir tüketime dönüşmüştür. Bu sektörlerde ortaya çıkan gelişme elektrik sektörünün de hızla büyümesine neden olmuştur³⁵.

İnsan ve çevre arasındaki ilişkide ikinci büyük kırılma noktasının yaşanmasında, günlük yaşamımızı etkileyen kimya sektörüne dayalı ürünler kadar, belki ondan da daha önemli olan, enerji tüketiminde yaşanan gelişmelerdir. Çünkü artık enerji ihtiyacı sadece üretim aşamasında ihtiyaç duyulan bir unsur olmaktan çıkarak, kullandığımız her ürün için de gerekli bir unsur haline dönüşmüştür. Diğer bir anlatımla ikinci dönemde sanayileşmenin hemen her dalında yoğun enerji kullanılmaya başlanması, dünyayı bitmez-tükenmez bir enerji açlığına itmiştir. Böylece modern toplum ile enerji kavramı adeta özdeşleşmiştir. 20. yüzyılın başlarına kadar petrol, toplumsal yaşamda sadece aydınlatma gibi çok sınırlı alanlarda kullanılırken, bu yüzyılın ikinci yarısına doğru başta ulaşım olmak üzere, plas-

³⁵ Capra, 2009, s.26; McNeill, 2005, s.314.

tikten gübre sanayine kadar hem üretimde hem de insanın günlük yaşamının her alanında yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler kaçınılmaz olarak dünyanın ekonomik ve siyasal politikalarının merkezine enerji politikalarının oturmasına yol açmıştır. Enerjinin bu önemi nedeniyle, fosil yakıtlar dünyayı küresel ısınma tehdidi ile karşı karşıya bırakmasına rağmen, hala dünyanın en önemli stratejik ve ekonomik kaynağı olma özelliğini korumaktadır.

Sanayinin ve toplumun ihtiyaç duyduğu enerjiyi karşılama çabası, çevreye büyük zararlar vermektedir. Daha Sanayi Devriminin başında demir-çelik sektörünün ihtiyaç duyduğu yakıtı karşılamak için İngiltere ormanlarının yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ünün yok olduğu bilinmektedir. Bugün bile termik santrallerin bulunduğu bölgelerdeki bitki ve hayvanlar hala büyük bir tehditle karşı karşıyadır. Yine enerji üretimi için yapılan barajlar, hem endemik bitki ve hayvan türlerine hem de tarihsel ve kültürel mirasa zarar vermektedir. Yine bir başka enerji kaynağı olan nükleer enerji, Çernobil ve Fuküşüma'da olduğu gibi, büyük çevresel kirlenmelere yol açabilecek potansiyeli içinde barındırmaktadır. Görüldüğü üzere, modern toplumun enerji açlığını gidermek için uygulanan yol ve yöntemler, bir yandan topluma büyük bedeller ödetirken öte yandan da diğer canlıların yaşamını da riske atmaktadır.³⁶

İnsan ve teknoloji arasındaki ilişkinin boyutu incelendiği zaman, Aydınlanma ile birlikte başlayan ve özellikle son iki yüz yıl içinde güçlenen bir teknoloji mitinin ortaya çıktığı görülmektedir. Kuşkusuz teknolojiye karşı aşırı güven, etkileyici keşifler ve buluşlardan kaynaklanmaktadır. Bu durum birçok insanda bilimsel gelişmelerin teknolojiye uyarlanması sayesinde günümüzde ortaya çıkan her sorunu kolaylıkla çözebileceği gibi bir inanca kapılmasına yol açmaktadır. Oysa bunun ne kadar yanlış bir düşünce olduğunu, son yıllarda artan teknoloji kaynaklı kazalarla öğrenmiş bulunuyoruz. Bugün yaşadığımız pek çok çevre sorunun aslında bizlerin teknolojiye karşı aşırı güvenimizden kaynaklandığını görmek istemiyoruz. Aydınlanma Dönemi ile birlikte ortaya çıkan yeni toplumsal yapı, teknolojiye aşırı bağımlı hale geldiği gibi, aynı zamanda giderek sanal bir dünya yaratmıştır. Bu ise insanın gerçeklikten uzaklaşmasına neden olmuştur. Diğer yandan bugün bütün ülkeler teknolojiyi sadece toplumsal ve ekonomik gelişmenin aracı olarak kullanılmamakta, aynı zamanda toplumu yönetmenin ve toplum üzerinde egemenliği kurmanın aracı olarak da kullanmaktadır.

4. Sonuç

Dünya üzerinde egemen olan üretim sistemlerinin doğa ile barışık olmadığıın en somut kanıtı kuşkusuz artan çevre sorunlarıdır. Bugün bu üretim sistemleri içerisinde giderek ağırlığını artıran piyasa ekonomisi uygulamaları, çevrenin korunması açısından hem teorik alanda hem de uygulamada sorunlara neden olmaktadır. Artan çevre sorunları nedeniyle, piyasa ekonomisinin sürdürülemez hale geldiği anlaşılmaya rağmen, bu sistemin ömrünü uzatma çareleri arandığı görülmektedir. Bu arayışın en önemli çıkmazı, piyasa ekonomisi merkezli olmaya devam etmesidir. Bu arayışın en somut sonucu, sürdürülebilir kalkınma anlayışının ortaya atılması olmuştur. Ancak sürdürülebilir kalkınma kav-

³⁶ McNeill, 2005, s.331.

ramının içeriğinin bir türlü netleştirilememesi ve yeterince uygulamaya aktarılamaması, beklentileri boşa çıkarmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramında sınırlı ikame nedeniyle doğanın sağladığı olanaklardan yararlanma düşüncesi ve doğanın korunması yaklaşımı her zaman birlikte kabul görmüştür. İnsan çıkarlarının öncelikli olması, doğal kaynakların karmaşık yapısı ve doğanın önemli işlevleri gibi nedenlerden dolayı, doğal kaynakların korunmasında, her zaman insanın yararlanması yönünde derecelendirme yoluna gidilmiştir. Bu durum bile kendi içinde çelişkilidir. Çünkü değer kavramının yere ve zamana göre farklılıklar arz etmesi, sürdürülebilirlik açısından temel bir sorundur. Diğer yandan doğadan yararlanmanın sürdürülebilirliği, insanın yaratmış olduğu sosyal, ekonomik ve kültürel hedefleri de kapsamı ya da bu yönde taleplerin bulunması doğal kaynakların yükünü artıracak yönde olan taleplerdir. Çünkü bu hedeflerin içerisinde kaçınılmaz olarak, paranın değerinin korunması, tam istihdamın sağlanması, dış ticaret dengesi gibi, ekonomik politikaların hedefleri de bulunmaktadır³⁷.

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının tartışılan teorik sorunlara ek olarak uygulamada da sorunlar yaşanmaktadır. Sürdürülebilir bir ekonominin inşası için başlangıç noktasının firmaların ve ekonominin çıkarlarının kollanmasının olamayacağı açıktır. Buna rağmen firmalar sahip oldukları ekonomik ve siyasi gücü kullanarak, piyasa ekonomisi içinde sürdürülebilir kalkınma anlayışının olabileceğini, ekonomik gelişme sürdürülürken çevrenin de korunabileceğini kabul eden bir yaklaşımı zihinlere işlemektedir. Çevrenin kirlenmesinin önlenmesi ve doğal kaynakların korunması açısından, siyasi otoritenin de bu anlayış içerisinde olması ve çevre koruma düşüncesiyle bütünleşmesinin önemi büyüktür. Çünkü çevrenin korunması yönündeki kararlar hem zor çıkmakta hem de çıkan kararların uygulanmasında siyasi otoriteler isteksiz davranmaktadır. Buna iklim değişikliği ve ozon tabakasının incelmesinin önlenmesi için gösterilen çabalarda devletleri temsil eden siyasi otoritenin tutumu ve davranışları örnek olarak gösterilebilir. Oysa doğayı düzenleme ve değiştirme yeteneğine sahip olan insanın bu tür davranışları, piyasa mekanizmalarıyla değil, aksine ancak siyasi kararlarla kontrol altına alınabilir ya da sınırlandırılabilir³⁸. Piyasa mekanizması ise, ancak alınan kararları destekleyici bir işlev görebilir. Yasal çerçevenin iyileştirilmesi, çevre vergilerinin uygulanması, toplumsal gruplar arasında işbirliğinin artırılması (yuvarlak masa toplantıları, yerel ağların kurulması gibi) ve çevre konusunda kurumsallaşma girişimleri, politik alanda uygulanabilecek düzenlemelere örnek olarak sıralanabilir.

Çevrenin korunması için ulusal alanda çabalar yanında uluslararası alanda da girişimlerde bulunulması gerekir. Tıpkı insan hakları sözleşmesi gibi, benzer bir anlayışın çevre konusunda da geliştirilmesi faydalı olacaktır. Dünyanın ekonomi, çevre, adalet gibi konularda sürekli dengede kalmasını sağlamaya yönelik yeni bir çevresel sözleşmeye ihtiyacı bulunmaktadır. Doğal kaynakları yoğun olarak kullanan ülkeler ya da toplum-

³⁷ Brunner vd., 2007, s.3

³⁸ Korft, Werner.(1995), "Umweltethik", **Handbuch zur Umweltökonomie** (Hrsg: Junkerheinrich, M./ Klemmer, P./Wagner, G.R.)(Berlin: Opladen), 281-283.

lar bundan önemli fayda sağlamaktadır. Buna karşılık bu kullanmanın ortaya çıkardığı kirlilik maliyetlerinin önemli bir kısmını, bütün dünya toplumları yüklenmek zorunda kalmaktadır. Bu durum bile doğal kaynakların kullanımı konusunda var olan ilkelerin artık yetersiz olduğunu ve yeni bir yapılanmanın gerekliliğini göstermektedir. Bu nedenle doğal kaynakların yönetimi konusunda bütün ülkelerin dahil olduğu bir çerçeve sözleşmenin yapılması zorunluluğu vardır.

Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı yeni bir çevresel sözleşmenin tabanı olabilecek kapasiteden uzak gözükmemektedir. Böyle bir sözleşmenin başarılabilmesi, her şeyden önce dünyanın çevre sorunları karşısında yapacağı işbirliği ve atacağı somut adımlarla olabilir. Çevre sorunları ulusal ve uluslararası alanda ekonominin önüne geçip temel sorunlardan biri haline getirilirse ancak bunun gerçekleşme şansı olabilir. Diğer bir anlatımla, sürdürülebilir kalkınma, tüketim dürtüsünü frenleyebildiği, zengin fakir arasındaki uçurumu kabul edilebilir bir düzeyde tutabildiği ve doğada üretim tüketim dengesini koruyabildiği sürece başarı şansı yakalayacaktır. Oysa bunları yapabilmesi piyasa ekonomisi ile bağlarını koparmasına bağlıdır. Sürdürülebilir kalkınma anlayışının piyasa ekonomisi içinde üretilmiş olması, kavramın kendisinin geliştirmesinde önemli engellerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu anlayışın ortaya atılmasının üzerinden yaklaşık 30 yıl geçmesine karşın, anlayış piyasa yaklaşımlarının gölgesinden kurtulamamıştır. Bugüne kadar çevre konusunda gösterilen çabalardan çıkan sonuç, bu yönde oluşturulan ya da oluşturulacak ilkelerin mevcut toplumsal ve ekonomik yapıya entegre edilmesinin zor olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, dünya toplumlarının çevre, ekonomi ve toplumsal alanda ortaya çıkan sorunları aşabilmesi, var olan modellerin işleyişini sürdürmeye yönelik yaklaşımları terk ederek, ekolojik temelli yeni yaklaşımları benimsemesine bağlı gözükmemektedir.

KAYNAKLAR

- AYDEMİR, Saliha E. (2004), “Kentsel Açık ve Yeşil Alanlar”, **Kentsel Alanların Planlanması ve Tasarımı**, Akademi Yayınları, Trabzon, s.285-337.
- BECK, Silke(1998), “Kassandras Fall: Zur Rolle der Wissenschaft(en) im Falle von globalen Umweltveränderungen”, Die Natur der Natur (Bielefeld: 12-14. 11.1998, Iwt-Paper, Nr: 23): 8-27.
- BERGMANN, Eckhard (1997), “Die Städte in der Bundesrepublik Deutschland - auf dem Weg zu einer nachhaltigen Stadtentwicklung?”, *Stadt mit Zukunft*, 6.Forum der LpB 21. - 23. März 1996 Haus auf der Alb, Bad Urach, Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, s.7-23.
- BOOKCHIN, Murray(1996), *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev: Abdullah Yılmaz).
- BROWN, Laster R.(2006), *Dünyayı Nasıl Tükettik*, (Çev. M Fehmi İmre), Türkiye İş Bankası Y., İstanbul.

- BRUNNER, Karl-Michael; Geyer, Sonja; Jelenko, Marie; Weiss, Walpurga; Astleithner, Florentina (2007), **Ernährungsalltag im Wandel- Chancen für Nachhaltigkeit**, Springer Verlag, Wien
- CAPRA, Fritjof (2009), **Batı Düşüncesinin Dönüm Noktası**, İnsan Yayınları, İstanbul.
- DAVIDSON, Eric A. (2004), **Gayrisafi Milli Hasılayı Yiyemezsiniz**, (Çev.: Belkıs Dişbudak), Ankara: TÇV Yayınları.
- ERTÜRK, Hasan (2009), Çevre Bilimleri, Ekin Yayınevi, Bursa.
- ERTÜRK, Hasan (2011), Çevre Politikası, Ekin Yayınevi, Bursa.
- FUCHS, Chrisitan (2000), “Der Libertäre Komunalismus”, <http://stud1.tuwien.ac.at>, 12.12.2000.
- FUENTES, Ursula; Kohl, Harald; Müller, Michael(2008), “Die Klimakatastrophe, eine noch aufhaltbare Katastrophe”, **Der Bürger im Staat- Klimawandel und Klimapolitik** s.12-17
- GÖRÜR, Gazi (2007), “Temel Ekolojik Kavramlar”, **Genel Ekoloji**, (Edit: Sabri Gökmen”, Nobel Y., Ankara, s.1-20.
- HARVEY, David (1997), **Postmodernliğin Durumu**, (Çev.: Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları.
- HAUFF, Michael(2008) “Von der öko-sozialen zur nachhaltigen Marktwirtschaft”, **Der Bürger im Staat- Klimawandel und Klimapolitik** s.49-56.
- HILDEBRANDT, Eckart(1998), “Die Zukunft der Arbeit in einer nachhaltigen Entwicklung”, in *Der Bürger im Staat* (Heft: 2/98): 83-91.
- HOLLBACH-GRÖMIG, Beate(1999), “Ökologische orientierte Wirtschaftspolitik”, *Difu Berichte* (3/99): 6-9.
- IMF (2011), 4. Report for Selected Country Groups and Subjects <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/weodata/weorept.aspx?sy=2008&ey=2008&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=001%2C998&s=NGDPD&grp=1&a=1&pr.x=27&pr.y=8>, 16.12.2011
- JORISSEN, J.; Kopfmüller, j.; Brandl, V.; Paetau, M. (1999), **Ein integratives Konzept nachhaltiger Entwicklung**, Technik und Umwelt, FZK 6393, Forschungszentrum Karlsruhe.
- KILIÇ, Selim (2006), “Yeni Toplumsal ve Ekonomik Arayışlar Sürecinde Sürdürülebilir Kalkınma”, **Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 8/2, s.81-101

- KILIÇ, Selim (2008), Çevre Etiği, Orion Kitabevi, Ankara.
- KORFT, Werner.(1995), “Umweltethik”, **Handbuch zur Umweltökonomie** (Hrsg: Junkerheinrich, M./ Klemmer, P./Wagner, G.R.)(Berlin: Opladen), 278-284.
- KOVEL, Joel (2004), **Doğanın Düşmanı**, İstanbul: Metis Yayınları.
- LEIPERT, Christian (1989), “Grundlagen einer ökologisch orientierten Wirtschaft- und Umweltpolitik”, **Prinzip Forschrift, Bundeszentrale für politische Bildung**, Bonn: Schriftenreihe Band 281, s.115-126.
- LEIST, Anton, “**Ökologische** Gerechtigkeit als bessere Nachhaltigkeit”, **APuZ Aus Politik und Zeitgeschichte**, 24/2007, 11 Juni 2007, s.3-10.
- MCNEILL, John R. (2005), **Blue Planet**, bpb, Schriftenreihe Band: 518, Bonn.
- MİNİBAŞ, Türkel (-), “Sürdürülebilir Kalkınma ve Etkileri” http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/csk/EK-15.pdf, 12.01.2012.
- MORITZ, M. (2002), **Globalisierung- Eine Chance für die Entwicklungsländer** Fachhochschule Fulda Fachbereich: Sozialwesen, Fulda, im August.
- NEUMANN, Horst(1999), “**Lokale Agenda 21 Aspekte einer nachhaltigen Entwicklung**”, Politik & Unterricht, (Hrsg.: LpB) (Heft: 4/99): 3-7.
- PORRITT, Jonathon (1989), **Yeşil Politika**, (Çev.: Alev Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- RADKE, Volker(1998), “Zum Naturverständnis der Ökonomie”, Die Natur der Natur (Bielefeld: 12-14. 11.1998, Iwt-Paper, Nr: 23): 156-183.
- SCHAEFER, Roger (1991), “Çevre Yönetimi ve Teknoloji”, Çevre Üzerine, Ankara : TÇV Yayınları, s.111-137.
- SCHERHORN, Gerhard (2003), “Was bewegt sich in den Wirtschaftswissenschaften?”, **Wie kann geschehen, was geschehen muss?**, Zur Umsetzung von Nachhaltigkeit, Symposium, Wuppertal Spezial 28, s.23-43.
- TDK (2012), **Büyük Türkçe Sözlük**, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, (08.02.2012).
- TUNA, Muammer (2007), “Çevrecilik: Tarihsel, Teorik, Felsefi Temelleri ve Küreselleşmesi”, Çevre ve Politika, Ruşen Keleş’e Armağan, (Edit: Ayşegül Mengi), Ankara: İmge Yayınları, s.187-222.
- TURGUT, Nükhet Yılmaz (2009), Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Yayınları, Ankara.
- WELAN, Manfred (1998), **Umweltethik - Eine Hinführung**, Diskussionspapier Nr. 75-R-98, Institut für Wirtschaft, Politik und Recht Universität für Bodenkultur Wien.

- WOLF, A. (2004), “**International Economics and Development**” im Rahmen des Seminars, Universität Basel, WWZ.

- ZAHRNT, Angelika(1998), “Politische Umsetzungsstrategien nachhaltiger Entwicklung”, in Der Bürger im Staat (Heft: 2/98): 105-108.